

ΔΗΜΟΣ ΜΟΥΡΕΣΙΟΥ • ΝΑΟΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΚΙΣΣΟΥ

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΚΙΣΣΟΥ

Ιστορία • Πολεοδομία • Αρχιτεκτονική • Εικονογραφία

Επιμέλεια: Αλέξανδρος - Φ. Λαγόπουλος

ΒΟΛΟΣ 2009

Το Πήλιο και τα χωριά του
(18^{ος} - αρχές 19^{ου} αι.)

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Ιστορικός, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

«Από τον Παγασαϊκόν Κόλπον πδύνεται το βλέμμα του ανθρώπου, κοιτάζον την ωραίαν θεωρίαν με πόλεις, χωριά, κήπους, σειράς δένδρων και σπαρτά του Πηλίου όρους», γράφει ο Ιωάννης Αναστασίου Λεονάρδος στη *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, που εξέδωσε στην Πέστη της Ουγγαρίας το 1836¹. Στη σύντομη αυτή αναφορά του αποτυπώνονται μερικοί κοινοί τόποι των κειμένων του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα για το Πήλιο: φυσικό κάλλος, ευφορία και πυκνή βλάστηση, όμορφοι και καλά κατοικημένοι οικισμοί.

Η «χερσόνησος του Πηλίου όρους» ή η «Μαγνηκή» χερσόνησος, όπως την ονομάζουν κάποιοι συγγραφείς της εποχής, συνιστά μία γεωγραφική ενότητα με διακριτά χαρακτηριστικά. Οι Δημητρείς Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς την αποτυπώνουν στη *Νεωτερική τους Νεωγραφία* το 1791 με αριστοτεχνικό τρόπο:

«Η χερσόνησος αυτή είναι το Πήλιο όρος το πολυθρύλλιπτο εις τους ποιπτάς, βουνό όχι τόσο υψηλό, μίτε κορυφούμενο κωνικώς εις ύψος, αμψ εκτεταμένο κατά μάκρος ωσάν χτένι. Αι άκραις του είναι κατάπτυκναις από δένδρα μεγάλα όλο οξειαις (φηγούς): παρακάτω είναι στολισμένο και με άλλα διάφορα δένδρα... Μέσα εις αυτά τα κάρσιμα και επικερδή δάση φωλεύουν 24 χωριά...».²

1. Ιωάννης Αναστασίου Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, επιμ. Κ. Σπανός, Λάρισα: Θετταλός, 1992 (επανέκδοση), σ. 86.

2. Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Λικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα: Ερμής, 1988 (επανέκδοση), σ. 172.

Η γεωγραφία λοιπόν στην περίπτωση αυτή, όπως και σε άλλες χερσονήσους του ελληνικού χώρου –όπως η Χαλκιδική και η Μάνη, που επίσης συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα– φαίνεται ότι διαδραμάτισε πρωταρχικό ρόλο. Οι οιοει νησιωτικές συνθήκες που δημιουργούσε η θάλασσα «σχεδόν περικύκλωση» σε χερσονήσους με σχετικώς περιορισμένη εδαφική επιφάνεια,³ όπως οι παραπάνω, σε συνδυασμό με την ύπαρξη στο εσωτερικό τους ενός κυρίαρχου ορεινού όγκου που κατεβαίνει μέχρι τη θάλασσα, διαμόρφωσε τους όρους κατοίκησης, επέδρασε καθοριστικά στο σχηματισμό του οικιστικού πλέγματος και επηρέασε τις δραστηριότητες των κατοίκων. Ενδεχομένως όμως, σε μεγάλο βαθμό ευθύνεται και για τις «ιδιαιτερότητες» που παρουσιάζει η ένταξη καθεμιάς από τις γεωγραφικές αυτές ενότητες στο φορολογικό και διοικητικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι μαρτυρίες της εποχής συγκλίνουν ότι το Πήλιο στο β' μισό του 18^{ου} αιώνα και μέχρι την εποχή της Επανάστασης του 1821 ακμάζει. Την εικόνα αυτήν αποκομίζουν και μεταφέρουν στα γραπτά τους επισκέπτες που πέρασαν από την περιοχή στα χρόνια αυτά, όπως ο Σουηδός J. J. Björnståhl και οι Άγγλοι Edward Dodwell, Henry Holland, W. M. Leake και D. Urquart, οι οποίοι θαύμασαν τη φυσική καλλονή του τόπου και εντυπωσιάστηκαν από το σφρίγος των χωριών και την ευμάρεια των κατοίκων.⁴ Ενδεικτική του εντυπωσιασμού των επισκεπτών είναι η απόφαση του J. J. Björnståhl ότι η περιοχή μπορεί να θεωρηθεί η πιο πλούσια της Ελλάδας, αλλά και η δηκτική επισήμανση του άριστου γνώστη του ελληνικού χώρου W. M. Leake ότι ο πολιτισμός και η ευημερία που βλέπει ο ταξιδιώτης, όταν αντικρίζει από το πλοίο τον κόλπο του Βόλου, μπορεί να τον παραπλανήσει για το συνολικό επίπεδο της χώρας, που κατά τη γνώμη του βρίσκεται σε αναντιστοιχία με αυτό του Πηλίου.

3. Για σκέψεις για το ζήτημα, βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η σχεδόν νήσος Μάνη: Το γεωγραφικό υπόβαθρο μιας μακράς ιστορικής διαδρομής», στο Μάνη. *Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία: Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Πρακτικά Συμποσίου, επιμ. Γ. Σαΐτας, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1996, σ. 33-38.

4. Βλ. J. J. Björnståhl, *Το οδοιπορικό της Θεσσαλίας 1779*, μετάφρ. Μεσεβρινός, Θεσσαλονίκη: Τα Τετράδια του Ρήγα, 1979, σ. 43, H. Holland, *Travels in the Ionian isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο, 1815, σ. 348-350 (ελλ. μετάφρ.: *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία (1812-1813)*, μετάφρ. Γ. Καραβίτης, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1989, σ. 236-237), W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 4, μέρος Β' (φωτ. ανατύπωση), Elibron Classics, 2003, σ. 372-375 (πρβλ. ελλ. μετάφραση: «Ταξίδι στη Θεσσαλία του 1809-1810», μετάφρ. Β. Αργυρούλης, σχόλια Κ. Σπανός, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 34 (1998), σ. 97-98), E. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece in 1801, 1805 and 1806*, τ. 2, Λονδίνο, 1819, σ. 89-90 και D. Urquart, *The spirit of the East*, Λονδίνο, 1839, σ. 195-198.

Εκτός όμως από τις γραπτές μαρτυρίες των περιηγητών, αδιάφυστοι μάρτυρες της ακμής της περιοχής είναι τα ίδια τα χωριά, τα αρχοντικά και οι εκκλησίες, καθώς και τα υλικά κατάλοιπα της καθημερινής ζωής και της τέχνης.⁵ Η έντονη πνευματική κίνηση που εκφράστηκε με την παρουσία Πηλιορειτών, όπως ο Άνθιμος Γαζής, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης, μεταξύ των πρωτεργατών του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, καθώς επίσης και με την άνθηση των γραμμάτων και την ίδρυση και λειτουργία σπουδαίων σχολείων –ενδεικτικά: της Ζαγοράς, των Μπλεών, της Πορταριάς, της Μακρινίτσας κ.ά.⁶– είναι επίσης καλοί δείκτες της θαλερότητας του Πηλίου την εποχή αυτή.

Ένα στοιχείο που καταδεικνύει την ευημερία της περιοχής είναι ο πληθυσμός. Δυστυχώς οι πηγές δεν επιτρέπουν να σχηματιστεί μία ακριβής εικόνα για το μέγεθος του πληθυσμού των χωριών του Πηλίου πριν από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Μία έμμεση όμως σειρά μαρτυριών, που αφορά τον κεφαλικό φόρο που υποχρεούνται να καταβάλλουν τα βακουφικά χωριά του Πηλίου προσφέρει μία ισχυρή ένδειξη της ισχυρής αυξητικής τάσης του πληθυσμού της περιοχής (πίν. 1).⁷

Πίνακας 1. Ενδείξεις πληθυσμιακής αύξησης του Πηλίου μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι.

Έτος	Αριθμός χαρατσιών
1700	2.102
1720	2.230
1740	2.460
1788	2.732
1815	3.083

5. Για συγκεντρωμένα δείγματα, βλ. ενδεικτικά: Κ.Α. Μακρής, *Η λαϊκή τέχνη του Πηλίου*, Αθήνα: Μέλισσα, 1976 και Γ. Κίζης, *Πηλιορειτική οικοδομία*, Αθήνα: ΠΤΙ ΕΤΒΑ, 1994, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

6. Για τα σχολεία που λειτούργησαν στο Πήλιο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, βλ. Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, Αθήνα: 20^{ος} Αιώνας, 1960, σ. 578-623, Β. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789): Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ, η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα: Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, 1964, σ. 221-272 και «Σελίδες από την ιστορία της Μπλιώτικης Σχολής», *Ηώς* (ειδικό αφιέρωμα *Θεσσαλία*), Αθήνα: Παπαδήμας, 2001 (β' έκδ.), σ. 221-284, καθώς και Γ. Θωμάς, «Εκπαιδευτικές προσπτώσεις στο τουρκοκρατούμενο Πήλιο», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 5 (1983), σ. 17-46.

7. Για τα σχετικά στοιχεία, βλ. Β. McGowan, *Economic life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Καίμπριτζ 1981, σ. 101· πρβλ. Σωκρ. Πετμεζάς, «Ιεράρχηση του χώρου και δυναμική της αγροτικής παραγωγής: Η περίπτωση της Ζαγοράς του Πηλίου, 1800-1860», *Ιστωρ* 5 (1994), σ. 116-117.

Βεβαίως, τα αριθμητικά αυτά δεδομένα έχουν μερικό και επισφαλή χαρακτήρα. Καταρχήν, αφορούν μόνο τα βακουφικά χωριά –μια διάκριση στην οποία θα επανέλθουμε– και όχι το σύνολο των οικισμών του Πηλίου. Κατά δεύτερο οι αριθμοί στην περίπτωση αυτή αφορούν μία φορολογική υποχρέωση που τυπικά εξατομικεύεται στους υπόχρεους, στην πράξη όμως είναι αποτέλεσμα της φορολογικής πολιτικής της κεντρικής διοίκησης, των ισορροπιών που διαμορφώνονται και των σχέσεων με τις κατά τόπους κοινότητες. Συνεπώς, η αύξηση των χαρατσιών που υποχρεούνται να πληρώσουν τα συγκεκριμένα χωριά του Πηλίου δεν γνωρίζουμε αν αντιστοιχεί απολύτως και σε ανάλογη αύξηση του πληθυσμού, οπωσδήποτε όμως ακολουθεί την τάση του πληθυσμού που φαίνεται ότι ήταν αυξητική.

Πυκνότερες και πιο αξιόπιστες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για τον πληθυσμό των χωριών του Πηλίου στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Και εδώ οι πληροφορίες δεν εξάγονται από απογραφικές πηγές, προέρχονται μάλιστα από άνισης ποιότητας τεκμήρια. Έτσι, ορισμένες πηγές αναφέρονται συστηματικά στο θέμα, ενώ άλλες σποραδικά, εδώ και εκεί, περιέχουν κάποια ποσοτική εκτίμηση που αφορά κατά κανόνα στον αριθμό των σπιτιών ή σπανιότερα των οικογενειών. Παρόλα αυτά επιτρέπουν το σχηματισμό μίας πιο ολοκληρωμένης εικόνας, η οποία ενισχύεται από τη δυνατότητα συγκρίσεων και διασταυρώσεων που παρέχουν οι μαρτυρίες.

Οι κυριότερες από τις πηγές αυτές είναι οι ακόλουθες: α) Η *Νεωτερική Γεωγραφία* των Γρ. Κωνσταντά και Δ. Φιλιππίδη, που περιέχει λιγιστές όμως πληροφορίες για τον πληθυσμό. β) Το έργο του Μ. W. Leake *Travels in Northern Greece*, που περιηγήθηκε την περιοχή το 1805 και φαίνεται να κάνει σιωπηρά χρήση όσων αναφέρονται στη *Νεωτερική Γεωγραφία*. γ) Η *Μερική Γεωγραφία*, που συνέγραψε ο Αργύρης Φιλιππίδης, αδελφός του Δανιήλ, το 1815, κατά τη διάρκεια της αναγκαστικής περιπλάνησής του, μετά από σκληρή αντιπαράθεση με τους άλλους πρόκριτους των Μπλεών.⁸ δ) Μία έκθεση που συνέταξε το 1828 ο Κωνσταντάς κατ' εντολή του Ι. Καποδόστρια. ε) Η χειρόγραφη *Γεωγραφία*, που συντάχθηκε από τον υπερήλικα πλέον Κωνσταντά το 1838, κατόπιν παραγγελίας του Όθωνα. στ) Η *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία* του Ι. Λεονάρδου, που εκδόθηκε το 1836, με λίγες μνείες πληθυσμιακών στοιχείων. Τα αριθμητικά στοιχεία από τις παραπάνω πηγές έχουν συγκεντρωθεί στον πίνακα 2.

8. Για το έργο, βλ. αναλυτικότερα Δ. Δημητρόπουλος, «Ο Αργύρης Φιλιππίδης και η *Μερική Γεωγραφία* του: Ένα σχόλιο», *Ο Ερασιστής* 25 (2005), σ. 201-244.

Πίνακας 2. Εκτιμήσεις για τον αριθμό σπιτιών χωριών του Πηλίου και του Βόλου

Οικισμός	Δημη- τριείς 1791	M. W. Leake 1805- 1810	A. Φιλίπ- πίδης ντάς 1815	Γρ. Κωνστα- ντίνος 1828	Ι. Λεο- νάδος ντάς	Γρ. Κωνστα- ντίνος 1838
Άγιος Γεώργιος		400	400+	350		400
Άγιος Λαυρέντιος	400	400	300+	350		400
Ανίλιον	100		150+	180		
Αργαλαστή	400	400-500	500+	600		500
Βένετον			50+	150		50
Βόλος [Άνω]***	700	700 περ.	600-	600		700
Βόλου, Κάστρο			100+*	200	100	
Βόλου, Περιβόλια				50		
Βυζίτσα	100	100	120+	200		200
Δράκια	600	600	400-	100	300	600
Ζαγορά	500	500	800+	600	500	500
Καμάρα			20+	20		
Κανάλια		200	200+	300		300
Κάπουρνα (Γλαφυρά)			50	80+	200	80
Καραμπάσι			50-	150		
Κατζιλοχώρι			20+	50		
Κατιχώρι	100		150+	250		150
Κεραμίδι			150+	200	200	200
Κερασιά			70-80-	150		80
Κισσός			250+	350		
Λαμπινού			50+	100		
Λαύκος			500+	600		300
Λεχώνια Δώθε			60+40 +*			
Λεχώνια Πέρα		400**	60+40 +*	300**		
Μακριά Ράχη			100+	120		
Μακρινίτσα****	1400	1200	800+	1500	1000	1000
Μετόχι			70+	200		60
Μηλιές	300	300	300+	350		350
Μιτζέλα			150+	300		
Μούρσι			100+	200		
Μπιρ			30+	80		
Μπιστινίκα (Ξινόβουση)				80+		30
Νεχώρι	280	280	200+	300		300
Νιάου (Αφέτες)			80+	100		150
Ξορίτσι			15-20+	80		40
Πινακάτες	100	100	120+	200		150
Πορί			80+	200		30-40
Πορταριά	600	700	300+	600	1000	600
Προμύρι			250+	700		250-300
Πρόπαντος			100+	200		200
Σερβαν[άτες]				20		
Σταγαάτες****			80+	150		100
Στρόφι[ι]λος			3 οικογ.	80		
Συκή			80+	100		100
Τρίκερι	300	300-400	300+	550		400
Τσαγκαράδα	400		400+	500		400

Σημειώσεις:

*: αναφορά του Α. Φιλιππίδη αφορά σε οικογένειες (+: ο αναφερόμενος αριθμός υπερβαίνεται, -: υπολείπεται).

** : εκτιμήσεις των Leake και Κωνσταντά αφορούν κατά πάσα πιθανότητα και τους δύο οικισμούς των Λεχωνίων.

***: Ο Leake συναθροίζει το Κάστρο και τα Περιβόλια στον αριθμό σπιτιών που δίνει για τον Βόλο (βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 4, μέρος Β' (φωτ. ανατύπωση), Elibron Classics, 2003, σ. 373). Για τα Περιβόλια, συμφωνεί με τον Α. Φιλιππίδη ότι βρίσκονται εκεί θερινές κατοικίες των Τούρκων του Κάστρου.

****: Οι Σταγαάτες αναφέρονται σε κάποιες περιπτώσεις ως μαχαλάς της Μακρινίτσας. Ο Leake ενδεχομένως τον περιλαμβάνει στον αριθμό των σπιτιών που δίνει, καθώς κάνει λόγο για τέσσερις μαχαλάδες.

Πηγές:

Δαν. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα: Ερμής, 1988.

W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*.

Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία - Βιβλίων Ηθικόν*, πρόλ.-επιμ. Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα, 1978.

Ι. Οικονόμος Λαρισσαίος Λογιώτατος, *Ι. Αληθινή ιστορία του Λουκιανού Σαμοσατέως*, ΙΙ. *Ιστορική τοπογραφία ενός μέρους της Θετταλίας - 1817*, επιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Αθήνα: Δήμος Λάρισας, 1989.

Β. Σκουβαράς, «Η Θετταλομαγνησία στα 1828», στο *Από το λειμώνα της παράδοσης: Πηλιορείτικα Α'*, Αθήνα: Αστήρ, 1981, σ. 188.

Ι. Λεονάρδος, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας Χωρογραφία*, εισαγ.-επιμ. Κ. Σπανός, Λάρισα: Θετταλός, 1992 (α' έκδ. Πέστη, 1836).

Γ. Θωμάς, *Η ανέκδοτη Χωρογραφία της ανατ. Θεσσαλίας από το Γρηγόριο Κωνσταντά: Ένα χειρόγραφο του 1838*, Βόλος, 1991.

Τα δεδομένα του πίνακα 2 χρήζουν περαιτέρω επεξεργασίας ώστε να εντοπιστούν οι συγκλίσεις, οι αποκλίσεις και οι διαφορές στις εκτιμήσεις κάθε συγγραφέα. Σε μία πρώτη ανάγνωση, οι εκτιμήσεις του Α. Φιλιππίδη, που τον απασχολεί συστηματικά το θέμα του πληθυσμού των χωριών, φέρονται να συγκλίνουν κυρίως με εκείνες των Δημητριάδων, του Leake και του κειμένου του Κωνσταντά του 1838. Αντίθετα οι αριθμοί που παραθέτει ο Κωνσταντάς στην έκθεση που συνέταξε το 1828 υπερτερούν κατά κανόνα τόσο από αυτούς των άλλων πηγών, όσο και από εκείνους που θα προτείνει ίδιος μία δεκαετία κατόπιν, όταν, έχοντας επιστρέψει πλέον στον τόπο του, επανεκτιμά πιο νηφάλια τον πληθυσμό. Η απόκλιση δικαιολογείται τόσο από τη μακρά απουσία του συγγραφέα όσο και από την ηθελημένη υπερεκτίμηση, καθώς –όπως αποδεικνύει και η γαλλική της μετάφραση⁹ – η έκθεση προοριζόταν να υποβληθεί στις Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να τεκμηριωθεί η απαίτηση του νεοϊδρυθέντος ελληνικού κράτους να συμπεριληφθεί η περιοχή στην επικράτειά του.

9. Βλ. Σ. Παπαδόπουλος, «Ένα υπόμνημα του Γρηγορίου Κωνσταντά για το Πήλιο», *Επετηρίς Ιδρύματος Νεοελληνικών Σπουδών* 5 (1987-1988), σ. 85-98.

Οπωσδήποτε, όμως, τα χωριά του Πηλίου, συγκρινόμενα με τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο την εποχή αυτή, εμφανίζονται καλά κατοικημένα και με σχετικά σταθερό πληθυσμό κατά την πρώτη 35ετία του 19^{ου} αιώνα. Κοινή είναι η εκτίμηση ότι η Μακρινίτσα αποτελούσε τα χρόνια αυτά τον ισχυρότερο οικισμό της περιοχής, για τα δεδομένα της εποχής ουσιαστικά μία πόλη, η οποία ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερη από το Βόλο. Οι μαρτυρίες συγκλίνουν επίσης ότι η Ζαγορά, η Πορταριά, η Τσαγκαράδα και ορισμένοι άλλοι οικισμοί είχαν πολύ αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό.

Σε αντίθεση με τις πόλεις του θεσσαλικού κάμπου –όπως τη Λάρισα, τα Τρίκαλα, το Βόλο που κυριαρχούσε, αν και σε υποχώρηση πλέον κατά τον όψιμο 18^ο και τον αρχόμενο 19^ο αιώνα, το μουσουλμανικό στοιχείο–, αλλά και με περιοχές των πεδιάδων της Λάρισας και του Αλμυρού όπου εντοπίζονται μουσουλμανικά χωριά ή οικισμοί με μεικτό, χριστιανικό και μουσουλμανικό, πληθυσμό, τα χωριά του Πηλίου κατοικούνταν από συμπαγή χριστιανικό, ελληνικό πληθυσμό. Η εγγύτερη τουρκική παρουσία εντοπίζεται στο Κάστρο του Βόλου, όπου ήταν εγκατεστημένες και οι οθωμανικές διοικητικές αρχές, στα Περιβόλια έξω από το Βόλο, όπου είχαν περιουσίες Τούρκοι του Κάστρου, και στο χωριό Λεχώνια στη νότια είσοδο του Πηλίου. Η πίεση που δεχόταν ο τουρκικός πληθυσμός των Λεχωνίων αποτυπώνεται εύγλωττα στην επισήμανση του Α. Φιλιππίδη: «Οι κατοικούντες εδώ είναι Τούρκοι, είναι όμως ήμεροι. Την γλώσσα τους την γονικήν δεν ομιλούν, αλλά όλο Ρωμαίικα».¹⁰ Η μακρά απουσία τουρκικού στοιχείου από το Πήλιο αποτυπώνεται στα τοπωνύμια της περιοχής, όπου η τουρκική γλώσσα δεν άφησε ίχνη της,¹¹ καθώς οι ονομασίες των χωριών είναι στη μεγάλη πλειονότητα ελληνικές, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις απηχούν παλαιότερες της τουρκικής κατάκτησης πληθυσμιακές εγκαταστάσεις.

Ο τρόπος που εντάχθηκαν τα χωριά του Πηλίου στο οθωμανικό διοικητικό και φορολογικό σύστημα και το γαιοκτητικό καθεστώς που εφαρμόστηκε μετά την επιβολή της οθωμανικής κυριαρχίας διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της περιοχής.

10. Θ. Σπεράντζας, *Τα περιωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία – Βιβλίον Ηθικόν*, πρόλ.-επιμ. Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα, 1978, σ. 165-166.

11. Στην πεδιάδα της Λάρισας, στην πεδιάδα του Αλμυρού, στους κεντρικούς λόφους και στο νότιο τμήμα της πεδιάδας της Καρδίτσας είναι διαδεδομένα τα τουρκικά τοπωνύμια, σύμφωνα με χάρτη που συνέταξε ο Η. Kiepert Αντίθετα, δεν εμφανίζονται καθόλου στην παράκτια οροσειρά από τον Κάτω Όλυμπο μέχρι το Πήλιο και λείπουν εντελώς από το δυτικό τμήμα της κοιλάδας του Σοφαδίτικου (βλ. Η. Kiepert, «Die neue Griechische-Türkische Grenze», *Zeitschrift für Erdkunde*, Βερολίνο 1882· πρβλ. Μ. Sivignon, *Θεσσαλία: Γεωγραφική ανάλυση μιας ελληνικής περιφέρειας*, μετάφρ. Γιούλη Αναστοπούλου, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, 1992, σ. 122, 124).

Τα χαρακτηριστικά αυτά θεωρήθηκαν συχνά στη βιβλιογραφία απότοκο παροχής προνομίων, στην ουσία όμως πρόκειται για τις τοπικές συνθήκες ένταξης στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης, οι οποίες υπήρξαν επωφελείς για τους κατοίκους, χωρίς εντούτοις να αντίκεινται στις κανονικότητες του συστήματος αυτού και στις αλλαγές που υπέστη με την πάροδο του χρόνου.

Είναι ενδεχόμενο ότι το σύνολο των χωριών του Πηλίου μετά την κατάκτηση παραχωρήθηκε σε μέλη της σουλτανικής οικογένειας ή σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους, προκειμένου να προσπορίζονται τις φορολογικές τους προσόδους. Αποσπασματικές μαρτυρίες αυτών των παραχωρήσεων απαντούν σε τεκμήρια ακόμη και του 19^{ου} αιώνα, όπου γίνεται αναφορά στα πρόσωπα που κατείχαν τις σχετικές προσόδους. Οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* γράφοντας στα τέλη του 18^{ου} αιώνα για τα 24 χωριά του Πηλίου καταγράφουν μία παγιωμένη πλέον μεταβολή, που έχει συμβεί στο καθεστώς ορισμένων χωριών, όταν επισημαίνουν ότι «*διαιρούνται εις βακούφια και εις χάσια*».¹² Η διάκριση αυτή είναι αποτέλεσμα της μετατροπής 14 χωριών του Πηλίου, που δεν είχαν μάλιστα όλα εδαφική συνέχεια, σε βακούφι σχετιζόμενο με τους ιερούς τόπους Μέκκα και Μεδίνα, το οποίο σύμφωνα με ορισμένες μαρτυρίες ιδρύθηκε στις αρχές του 17^{ου} αιώνα με πρωτοβουλία του Χατζή Μουσταφά αγά, «*στρατιωτικού διοικητή της Κωνσταντινούπολης*».¹³ Οι συνθήκες δημιουργίας του ευαγούς ιδρύματος και οι όροι λειτουργίας του χρήζουν περαιτέρω έρευνας, διότι αρκετά ζητήματα παραμένουν αδιευκρίνιστα.¹⁴

Η γραφίδα των Δ. Φιλιππίδη και Γρ. Κωνσταντά αποδίδει με διαύγεια τα χαρακτηριστικά κάθε κατηγορίας χωριών και δίνει με αδρές γραμμές το πλαίσιο λειτουργίας τους.¹⁵ Μεταφέρουμε εδώ ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα:

12. Δ. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *όπ.*, σ. 173.

13. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος εις την Θεταλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Αντιχάρισμα στον Ν. Πανταζόπουλο*, τ. 19, τχ. 3 (1986), σ. 371-373. Μνεία του ιδρυτή και της πρωτοβουλίας του εξακολουθεί να γίνεται και σε νεώτερες ελληνικές μεταφράσεις οθωμανικών τεκμηρίων, χωρίς όμως να διασαφηνίζεται το καθεστώς λειτουργίας του βακουφιού. Βλ. Ανώνυμος, «Σουλτανικά διατάγματα (φερμάνια) και ιεροδικαστική απόφασις (ιλάμιον) αφορώντα κτηματικές σχέσεις των χωριών του Πηλίου Ζαγοράς, Μακρυράχης και Ανήλιου», *Θεσσαλικά Χρονικά* 2 (1931), σ. 228-229 και Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου, όπ.*, σ. 233-235.

14. Βλ. αναλυτικά S. Petmezas, *Recherches sur l'économie et les finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ca 1750-1850*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Παρίσι 1989, σ. 151-163 και του ίδιου, «Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική κυριαρχία. Η στρατηγική των προυχόντων: Ζαγορά 1784-1822», *Μνήμων*, 13 (1991), σ. 78-79.

15. Αναλυτικά για το θέμα και τις ποικίλες παραμέτρους του, βλ. S. Petmezas, *όπ.*, σ. 139 κ.ε.

«τα βακούφια [...] υπόκεινται όλα εις την Μακρινίτζα, το μεγαλύτερο, το οποίο το γνωρίζουν ως μητροπολί τους, έχοντας και καθένα ξεχωριστά τους προεστούς του. Αυτό το πρωτείο το είχε προτίτερα ένα άλλο χωριό οπού ονομάζεται Αργαλαστή [...]. Η διοίκηση αυτών των βακουφίων εκ φύσεως και καθ' αυτήν είναι καλή, ωσάν οπού αυτά εξαρτώνται αμέσως από την Πόλι, και έχουν πάντοτε προστάτας δυνατούς. Τούρκος δεν έχει εξουσία να έμβη εις αυτά και να ενεργήση τη θηριώδη βαρβαρότητά του. Κτίζουν εκκλησίας όταν θέλουν. Τα δοσίματά τους είναι προσδιορισμένα και πολλά ελαφρά, ωσάν οπού το δέκατο μόνο πληρώνουν και μια ποσότητα διορισμένη χαρατζοχαρτιών, τα οποία κοντά οπού τα παίρνουν με την τιμή οπού τα παίρνουν εις την Κωνσταντινούπολι, είναι και ολίγα, και μόλις φτάνουν εις τους άνδρας [...].

Τα χάσια οπού είναι ολιγώτερα δεν συστήνουν όλα ένα σώμα καθώς τα βακούφια. επειδή και κάθε ένα έχει ξεχωριστά τον ειδικό του προστάτη, και είναι δεμένα άλλα αλλού, και άλλα αλλού. Οι προστάται τους δεν δείχνουν εις αυτά καμμία υπεράσπισι καθώς οι των βακουφίων, και είναι ακολούθως υποκείμενα εις πολλά κακά και ξέφραγα [...]. Τούτων τα δοσίματα δεν είναι διωρισμένα, αμψ κρέμονται από τη φαντασία των ακόρεστων Τούρκων, οι οποίοι τα επιφορτίζουν κατά καιρούς και τα θελήματά τους όσα θέλουν [...]. Αυτά λοιπόν μιν έχοντας όλα μαζί ένα σύστημα, αμψ καθ' ένα ξεχωριστά το δικό του, έχουν και τη διοίκησί τους ξεχωριστή το καθ' ένα, η οποία τω όλον είναι σχεδόν η αυτή και αναμεταξύ τους και με τα βακούφια, ωσάν οπού και αυτά μισθωτούς Τούρκους πέρνουν δια ζαπτιζίδες, και από τους προεστούς κρέμεται η κυβέρνησι των πραγμάτων».¹⁶

Τα βακουφικά, λοιπόν, χωριά του Πηλίου, σε ένα μικρότερο βαθμό, όμως, και τα υπόλοιπα, τα χάσια, τα λεγόμενα και «χανελίδικα», βρέθηκαν σε ευνοϊκό περιβάλλον, σε σύγκριση με άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* –διεκτραγωδώντας, πιθανότατα με κάποια δόση υπερβολής, τη δυσμενέστερη κατάσταση των «χανελίδικων» χωριών¹⁷ – προβάλλουν τις διαφορές και αναδεικνύουν τις παραμέτρους που συντέλεσαν στο δυναμισμό του Πηλίου.

Καταρχήν σημαντική παράμετρος ήταν οι ισχυρές χριστιανικές κοινότητες που διαχειρίζονταν τις τοπικές υποθέσεις και αναλάμβαναν την είσπραξη

16. Α. Φιλιππίδης και Γρ. Κωνσταντάς, *όπ.*, σ. 174-175.

17. Οι ίδιοι άλλωστε κατάγονται από τις Μηλιές, ένα χωριό που δεν ήταν βακουφικό και ενδεχομένως η προσέγγισή τους δεν είναι απαλλαγμένη από επιρροές που εδράζονται στις τοπικές αντιπαλότητες και εντάσεις.

και ανακατανομή των φορολογικών υποχρεώσεων του τόπου τους. Με έναυσμα μάλιστα τα έντονα προβλήματα ασφάλειας που δημιουργήθηκαν από τη δράση άτακτων αλβανικών ομάδων μετά τα Ορλωφικά, οι κοινοτικοί άρχοντες εξασφάλισαν και ένοπλη ισχύ μέσω της πρόσληψης αρματολικών σωμάτων.¹⁸ Απότοκο ακριβώς του αξιόλογου, για τα μέτρα της εποχής και του τόπου, διακυβεύματος που είχαν να διαχειριστούν οι τοπικοί άρχοντες, υπήρξαν και οι έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων μεταξύ των προκρίτων. «*Κατηναλώθησαν δάκνοντες εις τον άλλον*», γράφει χαρακτηριστικά, ήδη για το 1762, ο πρώην πατριάρχης Καλλίνικος Γ,¹⁹ βλέποντας την κατάσταση που επικρατούσε στην πατρίδα του την Ζαγορά και προβλέποντας τις οξύτερες διαμάχες που ακολούθησαν και σε άλλα χωριά του Πηλίου, στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα.²⁰

Ένα ακόμη στοιχείο αφορά στα δίκτυα σχέσεων και τους ισχυρούς προστάτες στην Κωνσταντινούπολη, και μάλιστα στο στενό σουλτανικό περιβάλλον, που διατηρούσαν απευθείας επαφή με τους προεστούς, χωρίς όμως να επιδιώκουν να ασκούν αυστηρό επιτόπιο έλεγχο. Την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους την ανέθεταν σε ντόπιους, και συνήθως στους προκρίτους των ελληνικών κοινοτήτων, ως το σώμα εκείνο που είχε τη δυνατότητα και την ισχύ να διασφαλίζει την ευταξία και την τακτική είσπραξη των προσόδων τους. Η διασύνδεση αυτή με παράγοντες της Πύλης λειτούργησε ως προστατευτική ασπίδα για τα χωριά. Οι πρόκριτοί τους, έχοντας απευθείας πρόσβαση στον ισχυρό πάτρωνά τους και άρα σε υψηλά κλιμάκια του συστήματος εξουσίας, πέτυχαν να περιορίσουν το βαθμό βίας και αυθαιρεσίας των τοπικών αξιωματούχων της οθωμανικής διοίκησης. Είναι χαρακτηριστικό άλλωστε ότι τα χωριά του Πηλίου κατόρθωσαν να κρατήσουν σε απόσταση τον πανίσχυρο κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα Αλή πασά, που επιδίωξε να εμπλακεί στις υποθέσεις τους μέσω της εγκατάστασης φρουρών στα δερβένια, της ενοικίασης των φορολογικών τους

18. Βλ. σχετικά Βαγγ. Σκουβαράς, *Το παλιότερο αρματολίκι του Πηλίου κι οι Αρβανίτες στη Θεσσαλομαγνησία, 1750-1790*, Βόλος, 1960, ιδίως σ. 61-134. Για τα χαρακτηριστικά του αρματολισμού στην περιοχή, βλ. επίσης Α. Πολίτης, «Η "μορφή" του Καπετάν Μπασδέκη», *Μνήμων* 11 (1987), σ. 1-31.

19. Βλ. Καλλινίκου Γ΄ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, *Τα κατά και μετά την εξορίαν επισυμβάντα και έμμετροι επιστολαί*, έκδοση-εισαγωγή Αγ. Τσελίκας, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2004, σ. 415.

20. Αναφορές σε σχετικές αντιπαραθέσεις βλ. Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος», *όπ.*, σ. 388-394, Γ. Θωμάς, «Κοινοτικοί καννάδες στις Μηνιές του Πηλίου (1790-1819)», *Τρικαλινά* 1 (1981), σ. 169-188 και Σ. Petmezaz, *όπ.*, σ. 185-194.

υποχρεώσεων ή της μετατροπής τους σε τσιφλίκια, μία πρακτική που εφάρμοσε με επιτυχία στα χωριά του θεσσαλικού κάμπου.²¹

Η ακμή της περιοχής συνδέεται άμεσα με τις παραγωγικές δραστηριότητες των κατοίκων. Το γεωφυσικό ανάγλυφο του Πηλίου δεν προσφέρεται για ανάπτυξη εκτατικών καλλιεργειών αγροτικών προϊόντων, όπως των δημητριακών. Αναμικτή παρέμεινε επίσης η κτηνοτροφία. Αντίθετα, η ευφορία του εδάφους και το κλίμα της περιοχής ευνοεί τις δενδροκαλλιέργειες.²² Ο Α. Φιλιππίδης, καλός γνώστης και άριστος παρατηρητής του τόπου, προσφέρει μία ανάγλυφη εικόνα των αγροτικών καλλιεργειών και των άλλων παραγωγικών δραστηριοτήτων των περισσότερων χωριών του Πηλίου.²³ Στον Πίνακα 3, έχουν αποδελτιωθεί οι σχετικές πληροφορίες, με μνεία, όπου γίνεται από το συγγραφέα, του μεγέθους της παραγωγής (το οποίο όμως αποδίδεται με στοιχειώδη κλίμακα, μέσω των χαρακτηρισμών: πολύ - αρκετά - λίγο).

Πράγματι η μαρτυρία του Αργ. Φιλιππίδη συγκλίνει με άλλες διαθέσιμες μαρτυρίες ότι οι μουριές, οι ελιές, οι συκιές, οι δαμασκηνιές²⁴ και άλλα

21. Ο Κ. Κούμας, *Ιστορία των ανθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη, 1832 (φωτ. ανατύπωση στον τόμο *Οι Έλληνες: Διαφωτισμός-Επανάσταση*, Αθήνα: Λ. Καραβίας, 1998), σ. 548, αποφαινεται χαρακτηριστικά πως «μόνον τα χωριά της Ζαγοράς εξέφυγαν τους όγκους του τίγριος τούτου [του Αλή πασά]» και ότι «διέμειναν μέχρι τέλους αμόλυντοι από την πανούκλαν της εξουσίας του». Παρόλα αυτά, όμως, ο Αλής και οι γιοί του φαίνεται ότι, για μικρά τουλάχιστον διαστήματα, είχαν εμπλακεί στην ενουκίαση ή υτενουκίαση φόρων ορισμένων χωριών της περιοχής (βλ. για παράδειγμα αναφορές στην προστάθεια ενουκίασης του μουκατά Αργαλαστής και Μακρινίτσας ή την απόπειρα ανάμειξης του Βελή πασά στην ενουκίαση των φόρων χωριών της περιοχής της Ζαγοράς -Β. Παναγιωτόπουλος, σε συνεργασία με τους Λ. Δημητρόπουλο και Π. Μιχαλάρη, *Αρχείο Αλή πασά Συλλογής Ι. Χώτη Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αμερικανικής Σχολής Αθηνών*, τ. 2, Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2007, σ. 864-867, έγγρ. 990 και τ. 3, 2007, σ. 292-294, έγγρ. 1214).

22. Για τη βλάστηση του Πηλίου, βλ. Μ. Sivignon, *όπ.*, σ. 99-102.

23. Ήδη οι Κωνσταντάς και Φιλιππίδης, *όπ.*, σ. 177-178, παρατηρούσαν ότι μπορεί να γίνει μία διάκριση ανάμεσα στα χωριά του Νητικού Πηλίου και εκείνα του Ανατολικού. Όπως παρατηρούν, τα πρώτα είναι κτισμένα σε ένα τοπίο πιο ήπιο και ομαλό που επιτρέπει τις γεωργικές καλλιέργειες και βλέπει σε μια προσιτή θάλασσα, ενώ αντίθετα τα χωριά του Ανατολικού Πηλίου, που βλέπουν στο Αιγαίο, είναι απέναντι σε μία ανοικτή θάλασσα, με ακτές που κατεβαίνουν μέχρι την παραλία, κάθετες, απότομες και αλιμένες, χωρίς πεδινές εκτάσεις και με πυκνά δάση.

24. Δαμασκηνιές ήταν κατά πάσα πιθανότητα οι κορομπλιές για τις οποίες κάνει λόγο ο Α. Φιλιππίδης, καθώς τα δαμάσκηνα θεωρούνταν είδος κορομύλων. Βλ. Ν. Παπαδόπουλος, *Ερμής ο Κερδώς ήτοι εμπορική εγκυκλοπαιδεία*, τ. Α', Βενετία, 1815 (φωτ. ανατύπωση), Αθήνα: ΠΤΙ ΕΤΒΑ, 1989, σ. 141-142, 312. Βλ. επίσης τα φυτολογικά λεξικά του 19^{ου} αιώνα: Θ. Χελντράιχ, *Λεξικό των δημοδών ονομάτων των φυτών της Ελλάδος*, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1980 (επανέκδοση), σ. 34-35 και Π. Γεννάδιος, *Λεξικόν φυτολογικόν*, τ. 2, Αθήνα 1959 (β' έκδ.), σ. 759-760.

Πίνακας 3. Πληροφορίες του Αργύρη Φιλιππίδη για την αγροτική παραγωγή και άλλες οικονομικές δραστηριότητες των χωριών του Πηλίου (τέλη 18^{ου} αι.)

Οικισμός	Προϊόντα
Άγιος Γεώργιος	λάδι (πολύ), μετάξι, σύκα, σταφύλια, σπρωρικά (αρκετά), μύλοι
Άγ. Λαυρέντιος	ελιές, μετάξια, σπρωρικά και κρασιά (πολλά), σπρωρικά, σιτάρι και καλαμπόκι (λίγο), μύλοι
Ανήλιον	σκουτιά, μετάξι
Αργαλαστή	σιτάρι, κριθάρι (πολύ), λινάρι, βαμβάκι (λίγο), λάδι (πολύ), κρασί
Βένετον	αμπέλια, σύκα
Βυζίτζα	λάδι (πολύ), σύκα, κρασί, σιτάρι, καλαμπόκι, βαμβάκι
Δράκια	ελιές, μετάξι, κρασιά (πολλά), διάφορα δένδρα, σπρωρικά, μύλοι, ξυλεία, βαρελοποιία
Ζαγορά	εμπόριο και εξαγωγή σκουτιών, ναυτιλία, μύλοι· μετάξι (αρκετό), σπρωρικά (αρκετά), κάστανα (πολλά), ξυλεία, κρασί (αρκετό), καλαμπόκι,
Καραμπάσι	σπρωρικά (πολλά), μετάξι, λάδι, μύλοι
Κατιχώρι	κρασί (πολύ), σιτάρι και κριθάρι (λίγο), σπρωρικά, μύλοι
Κισσός	σκουτιά, μετάξι, σύκα, κρασί, σπρωρικά
Λαμπινού	σύκα, σταφύλια, κορόμπλα, μετάξι (λίγο), ελιές (λίγες)
Λαύκος	αμπέλια και σπρωρικά (πολλά), πορτοκαλιές, σύκα (πολλά), μετάξι (αρκετό), λάδι, σιτάρι (λίγο), κριθάρι, λινάρι· <i>Ναυτικοί</i>
Λεχώνια	σπρωρικά, μήλα, σιτάρι, κριθάρι, βρίζα, κουκιά, ρεβίθια, βαμβάκι, καλαμπόκια (πολλά), πεπόνια, καρπούζια
Μακριά Ράχη	σκουτιά, μετάξι (λίγο), σταφύλια και σύκα (λίγα)
Μακρινίτσα	μετάξι, σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι, κρασί· <i>εμπορευσι, βιοτέχνες</i>
Μετόχι	σιτάρι (λίγο), κριθάρι, λινάρι, σύκα, κρασί, ελιές
Μπλιές	σιτάρι, κριθάρι, βαμβάκι, καλαμπόκι (πολύ), φασόλια, λάδι, κρασί (πολύ), σύκα (πολλά), μετάξι (αρκετό), σπρωρικά (πολλά)· <i>μύλοι</i>
Μιτζέλα	<i>ναυτικοί, πελεκάνοι ξυλείας (: υλοτόμοι)</i>
Μούρησι	<i>εμπορευσι, ναυτικοί, γεωργοί·</i> σκουτιά, μετάξι, σύκα, κρασί, καλαμπόκι (λίγο), σπρωρικά (πολλά)
Νιάου (Αφέτες)	λάδι (αρκετό), σύκα και σπρωρικά (λίγα), κριθάρι και σιτάρι (λίγο), καλαμπόκι (αρκετό), μελίσσια
Ξορίτσι	μετάξι, σύκα, κορόμπλα· <i>βόσκηψη ζώων</i>
Πινακάτες	μετάξι (πολύ), σπρωρικά (λίγα), λάδι, κρασί, σιτάρι και βρίζα (λίγο)
Πορί	σύκα, μετάξι, κρασί, σκουτιά
Πορταριά	μετάξι, κρασί, ζαρζαβατικά, σιτάρι και κριθάρι (λίγα), γαϊτάνια, μπισίμια, μανδύλια
Προμήρι	Μύλος
Πρόπαντος	εξόρυξη πλακών, μύλοι· <i>ναυτικοί</i>
Σταγεάτες	μετάξι (αρκετό), σταφύλια, σιτάρι και λάδι (λίγα), μύλοι, ντρεστέλες
Συκή	συκιές (αρκετές), μετάξι, κριθάρι (αρκετό), φάβα· <i>αλιεία</i>
Τρίκερι	<i>ναυτικοί, σαράφιδες</i>
Τσαγκαράδα	<i>εμπορευσι, αγωγάτες·</i> σκουτιά, μετάξι (αρκετό), κορόμπλα, μήλα και κάστανα (πολλά), λάδι

Σημείωση: Με πλάγια, οι αναφορές σε επαγγελματικές δραστηριότητες.

Πηγή: Θ. Σπεράντσας, *Τα περισωθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη: Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ηθικόν*, πρόλ.-επιμ. Φιλ. Βιτάλης, Αθήνα, 1978, σ. 147-198.

οπωροφόρα δένδρα ήταν οι καλλιέργειες που κυριαρχούσαν στην περιοχή. Ιδιαίτερα για τις δύο πρώτες, η παραγωγή τους καθίστατο με την κατάλληλη επεξεργασία προϊόν εμπορίου και μάλιστα εξαγωγής. Η παραγωγή λοιπόν μεταξιού κατά πρώτο λόγο και δευτερευόντως λαδιού βοήθησε τους Πηλιορείτες να εισαχθούν στο χώρο του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας. Οι πληροφορίες που μεταδίδει ο Beaujour για την τύχη της παραγωγής μεταξιού της Ζαγοράς εικονογραφούν ακριβώς αυτές τις διαδρομές:

*«Η Ζαγορά παράγει 25.000 οκάδες μετάξι. Καταναλώνει 5.000 οκάδες για μαντήλια, που έχουν τη στιλπνότητα των μαντηλιών της Λυών, χωρίς όμως να έχουν ούτε την κομψότητα ούτε την απαλοσύνη τους. Πέντε χιλιάδες οκάδες περνούν στα υφαντουργεία του Τυρνάβου, 6.000 οκάδες τροφοδοτούν τα υφαντουργεία της Χίου. Άλλες τόσες οκάδες εξάγονται στη Γερμανία από δρόμους της Ξηράς, και 2.000 έως 3.000 στέλνονται στη Βενετία από τα λιμάνια της Δαλματίας».*²⁵

Αγροτική παραγωγή, επιτόπια μεταποίηση και εξαγωγικό, έξω από τα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμπόριο στοιχειοθετούν λοιπόν τα βήματα της τοπικής ανάπτυξης.²⁶ Η δημιουργία βιοτεχνιών σχετικών με την επεξεργασία του μεταξιού και την κατασκευή μάλλινων υφασμάτων, που αναπτύσσεται σε αρκετά χωριά (όπως στη Ζαγορά, την Πορταριά, την Τσαγκαράδα, τον Κισσό, το Μούρresi, τη Μακριά Ράχη), εισάγει από τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα την περιοχή στο περιβάλλον «της φάμπρικας»,²⁷ ένα νέο δηλαδή κόσμο, που τείνει να αποκολληθεί από την παραδοσιακή αγροτική κοινωνία και τους αργόσυρτους ρυθμούς της. Η είσοδος των γυναικών στο χώρο των βιοτεχνιών αυτών, που επισημαίνει με ένταση ο Α. Φιλιππίδης, είναι ακόμη ένα σημάδι των αλλαγών που συμβαίνουν.²⁸ Το εμπόριο και η μετανάστευση, που σχετίζονται με τη διακίνηση των προϊόντων της υφαντουργίας στις αγορές της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης, έδωσε περαιτέρω ώθηση στη διαδικασία της φάμπρικας.

25. F. Beaujour, *Tableau du commerce de la Grèce, forme d'après une année moyenne, depuis 1787 jusqu'en 1797*, τ. 1, Παρίσι, 1800, σ. 252 (το απόσπασμα σύμφωνα με την ελλ. μετάφραση στο *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797)*, μετάφρ. Ελένη Γαρίδη, Αθήνα: Αφοί Τολίδη, 1974, σ. 134-135).

26. Για αναλυτικά στοιχεία για την παραγωγή του Πηλίου, βλ. S. Petmezias, *όπ.*, σ. 521 κ.ε. Βλ. επίσης Γ. Κορδάτος, *όπ.*, σ. 218 κ.ε.

27. Ο Α. Φιλιππίδης με αφορμή την περιγραφή της Πορταριάς σημειώνει το 1815 ότι η αλλαγή αυτή είναι φαινόμενο των τελευταίων χρόνων. Όπως γράφει χαρακτηριστικά «προς σαράντα χρόνια, δεν ήξεραν τι θα πει φάμπρικα» (Θ. Σπεράντσας, *όπ.*, σ. 154)

28. Θ. Σπεράντσας, *όπ.*, σ. 185, 187, 189-190, 195.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η ένταξή ορισμένων τουλάχιστον περιοχών –όπως η Ζαγορά και το Τρίκερι– σε δίκτυα μεταφορών, με δικό τους αξιόλογο στόλο και ντόπιο ναυτικό προσωπικό.²⁹

Η παραδοσιακή ιστοριογραφία επισημαίνοντας την ανάπτυξη των χωριών του Πηλίου, στην περίοδο τουλάχιστον της όψιμης οθωμανικής κυριαρχίας, επέλεξε να τη δικαιολογήσει καταφεύγοντας κυρίως στην επίκληση προνομίων, χαριστικών ρυθμίσεων και ιδιαιτεροτήτων που έκαναν την περιοχή να ξεχωρίσει μέσα στο περιβάλλον γενικής καχεξίας που χαρακτήριζε τον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Η προσέγγιση αυτή, χωρίς να έρχεται σε σύγκρουση με τα πραγματικά δεδομένα, ταυτόχρονα με ένα τρόπο τα παρερμηνεύει, αφού οι ιδιαιτερότητες του Πηλίου δεν συνιστούσαν μία ανωμαλία, αλλά ήταν ενταγμένες στα παραδεδεγμένα, στις κανονικότητες της οθωμανικής διοίκησης. Στην περίπτωση λοιπόν του Πηλίου, η γεωγραφία φαίνεται να έπαιξε τον πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση του οικιστικού δικτύου της περιοχής και στις δραστηριότητες των κατοίκων. Η ιστορία υπήρξε συνοδοιπόρος και άφησε βεβαίως το στίγμα της, το οποίο αποτυπώνεται ακόμη και σήμερα στο τοπίο, στον πολιτισμό και στο ξεχωριστό χρώμα των χωριών της περιοχής.

29. Αν. Τζαμτζής, *Η ναυτιλία του Πηλίου στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα: Εστία, χ.χ., κυρίως σ. 38-46. Το Τρίκερι βέβαια ακολουθεί μία ιδιαίτερη πορεία αποκλειστικά συνδεδεμένη με τη θάλασσα και το διαμετακομιστικό εμπόριο. Άλλωστε, και διοικητικά είναι ο μόνος οικισμός της χερσονήσου που υπαγόταν στον Καπουδάν πασά (βλ. Θ. Σπεράντσας, *όπ.*, σ. 90 και Β. Σφυρόερας, *Οι δραγομάνοι του στόλου: Ο θεσμός-οι φορείς*, ανάπτυπο από την *Επετηρίδα του Μεσαιωνικού Αρχείου* 14 (1964), Αθήνα, 1966, σ. 27).